

ЛИЧНОСТТА НА НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

СТОЯН ИЛИЕВ

Ще се спрем на някои характерни страни от личността на Николай Лилиев, излизайки главно от спомените на неговите съвременници, а също така и от кореспонденцията му. Днес разполагаме с обширен документален материал, в който става дума както за неговата външност и привички, така и за особеностите на характера му. Този документален материал ще помогне да го познаем по-отблизо и доближавайки се до него, ще се убедим колко преживени са неговите стихове и няма да ги възприемаме като „формалистични писмена“, както самият поет иска да ни внуши. Тогава ще ни стане ясно защо Лилиев в прекрасния си портрет за Хуго фон Хофманстал цитира следния пасаж: „Не са ли преплетени най-странно нашите чувства, почувства, всички най-тайни и най-дълбоки състояния на нашата същност с един пейзаж, с едно годишно време, с някоя особеност на въздуха, с един дъх? Движението, с което скачат в кола, тежката и беззвездна нощ, мирисът на влажни камъни в един коридор, чувството за ледена вода, която се лее от чешмата по ръцете ти: с хиляди такива земни неща са свързани всички твои копнежи, всички твои упивания. По-силно от свързани: с корените на техния живот са сраснали така здраво, че отрежеш ли ги с нож от тази основа, те биха посърнали и ще се превърнат в нищо в ръцете ти. Искаме ли да се намерим, не трябва да слизаме дълбоко в себе си: вън ние можем да се намерим, вън.“¹

НЕГОВИЯТ ПОРТРЕТ

Както е редно, ще започнем характеристиката на Николай Лилиев с неговия външен портрет:

Христо Радевски: „Не помня в читанка ли някаква или в някаква антология по онова време за пръв път видях портрета на Лилиева. Млад, красив човек, замечтани и бодри очи, подстригани мустачки и сресана на път коса, светло сако, под което се вижда част от жилетката, изящно вързана връзка върху правата колосана яка, каквито тогава се носеха.

После дойдох в София като студент и за пръв път видях поета на едно литературно четене в някаква аудитория на тогавашния Свободен университет на ул. „Раковски“. Струва ми се, там, където е

¹ Николай Лилиев. Съчинения в три тома. Т. 3, С., 1964, с. 248.

сега ВИТИЗ. Това беше свършено различен от портрета, почти неузнаваем Лилиев. Висок и строен — това на снимката не се виждаше, — пак прилично и чисто облечен, но без онази елегантност. Обикновена яка, мустачките обръснати, косата на темето му опадала, а остатъкът ниско остриган и лицето му сякаш удължено, позателствало и позагрубяло. Фигурата му беше твърде земна и внушителна и никак не отговаряше на ефирната му поезия. Поне аз така го възприемах. Отпосле, когато имах възможност да се срещна и да разговарям с него, се убедих, че това едро внушително тяло е наистина изцяло подчинено на един изящен дух, проявен в поезията му.²

Георги Караславов: „И сега виждам като на длан портрета му — карирано, безупречно ушито сако, карирана жилетка, висока корава яка по тогавашната мода, грижливо завързана вратовръзка, високо чело и гладко причесана коса. . . Не си спомням кога и къде видях Лилиев, нито пък кога и къде се запознах с него. Но ми се струва, че разликата между портрета от антологията на Подвързачов и Дебелянов и живия Лилиев е голяма. Лилиев бе оплешивял вече, лицето му бе напълняло, а сакото му не бе така елегантно. Живият Лилиев бе скромен, тих, учтив, внимателен, открит и словоохотлив. Но с него разговарях при случайни срещи, повечето го наблюдавах отдалече.“³

Както Радевски, така и Караславов имат предвид портрета на Лилиев, поместен в антологията на Подвързачов и Дебелянов, изпратен им от Базел през 1910 г. (Ще отбележа в скоби, че Лилиев никак не обича да се фотографира и причината за това обяснява в едно писмо до Боян Пенев от 11 ноември 1922 г.): „Скъпи Бояне, твоето писмо ме застави да помисля за своите работи. Послушах те и събрах стиховете. Книгата, около шест коли, ще ти пратя след 2—3 дни. За жалост не мога да ти пратя снимка на жилетката си: ненавиждам портретите на личности като мене и мъчно се реша да ида на фотограф.“⁴

Ще цитирам още едно впечатление — на Петко Росен, за външния облик на Лилиев: „Някаква студена и безжизнена доброта лъха от този човек. По снага, натура доста строен, даже снажен мъж. Глава голяма, правилна, рано оголена, с високо изпъкнало чело. Очите му, като цвета на кожата, са бозови. Устата му дълги, неправилно движени, големички уши — нещо селско и безжизнено. А нинк е тъй мил и кротък човек. Казват, че никога не е любил.“⁵

Впечатленията на Радевски и Караславов от външния образ на Лилиев почти съвпадат. Преди да го срещнат в живота, те имат една представа за него, а след като го виждат съвсем отблизо, се изненадват от голямата разлика между портрета и живия образ на поета. Отначало го възприемат едва ли не като художествено произведение, защото са под влиянието на неговата поезия, а първите им непосредствени впечатления са свързани с изненадата, че всъщност той е съвсем друг човек, който няма нищо общо с литературния образ, създали си за него. В стиховете му имало нещо безплътнo и отвлечено, а по натура в него имало нещо селско и земно. Той изглеждал много уравновесен човек, с напълно нормални реакции към околните. На младини бил твърде слаб, не можел да се похвали с добро здраве, после цетежава,

² Христо Радевски. Живи като живите. С., 1972, 38—39.

³ Георги Караславов. Близки и познати. С., 1968, с. 89.

⁴ БАН, ф. № 37, инв. № 2698.

⁵ Петко Росен. Спомен и размисли. С., 1963, с. 130.

лицето му се уголемява, косата му, освен че побелява, съвсем оредява. Движел се с бавна и тежка походка. В лицето му не долавяли следите на силни преживявания, но то не било безхарактерно и неизразително, а отразявало неговата духовна и нравствена чистота.

Навярно самият Лилiev се е възмущавал от съответствието или несъответствието между външния вид на човека и неговата вътрешна същност и е търсил някакво обяснение за себе си. В архива му в Националния музей на българската литература се натъкнах на една негова записка, която носи датата 7 юли 1947 г.: „Преди физиономите на хората, които срещам, се натрапваха с физиономите на животните. От там и отвлечените понятия — характеристики за духовните състояния на личността, която ме гледа. От лисичата физиономия — хитростта, от гълъба — невинността, от змията — мъдростта. Доста време мина, за да открием направо от лицата на хората онова, което ми трябва. За жалост те се явяват с дрезгави очертания. Колко ли време ще трябва, за да се родят виденията с глас, с цвят, с форма, с живот!“

Тук Лилiev подсказва, че за да придобием една по-цялостна представа за личността и характера на човека, не бива да седоволяваме само с „отвлечени“ понятия за него, а да подходим от различни страни, да го огледаме от различни посоки и най-вече да го видим как той се представя във всекидневния си живот. Портретът на всеки човек, взет сам по себе си, е интересен, без той да се украсява, допълва, преработва, за да придобие някаква ценност. Но не бива да съдим за човека само от външния му образ, колкото и характерен да е той, както впрочем прави Петко Росен, а трябва да вникнем в неговия вътрешен свят и да си обясним начина на реагирането му към околната среда. Трябва да се постареем да навлезем по-надълбоко в неговото битие, да се запознаем с хората, които го заобикалят, да имаме представа за неговия вкус, за дрехите, които предпочита, за храната, която приема. Едва тогава ще имаме приблизителна представа всъщност какво се крие зад неговата „физиономия“. Тогава ще можем да избегнем и идеализацията на неговата личност.

СТРАННА И ЗАГАДЪЧНА ЛИЧНОСТ

Много от неговите съвременници го представят като странна и загадъчна личност, от която се излъчва нещо тайнствено:

Симеон Радев: „Лилiev беше сложна личност и докрай ми остава непълно разгадан. У него имаше крайна учтивост, но която изглеждаше не научена, както у други някои, а като излязла естествено от една приветлива природа. Тая му учтивост правеше личността му привлекателна, но тя съставляваше една преграда за проникване в душевния му мир. Аз никога не го почувствувах радващ се на живота, а само с примирение с него. Чинело ми се е винаги, че той носи мъката в себе си за нещо, което е имал и го е загубил, или никога не е имал. Скромността, е която той се бранеше, не оставяше да му се говори за неговото поетическо дело. „Поет! Какъв поет съм аз?“ — казваше той. Но той знаеше много добре какво е дал на българската поезия.“⁶

⁶ Димчо Дебелянов, Николай Лилiev, Георги Райчев в спомените на съвременниците си, с. 492.

Имадо е някакво загадъчно и необяснимо противоречие между неговата изтънчена и светла мисъл и изключителната му скромност и стеснителност, които не са му позволявали изцяло да се разкрие пред хората. Той е бил някакси недостъпен, като че ли е спотайвал нещо в себе си, не смеел да се открие напълно, да повиши глас, да се отпусне в страстен поетически изблик. Неговата външна недостъпност се превръщала в някаква черупка, изпод която прозирала тайнствената душа на един много самотен човек, за когото всеки рязък допир с действителността предизвиквал истинско страдание. Съвременниците му откриват нещо трагично в живота на този самотник, който познава само три радости — творчество, труд и изпълен дълг.

Но заедно с това неговата тайнственост и загадъчност много ги озадачава. На 29 април 1914 г. Никола Янев му изпраща едно интересно писмо, което има характер на изповед: „Мой драги Николай, ръката ми е готова да напише откровения, които се пишат само на момичетата и на които ти все едно няма да повярваш. Когато неотдавна беше в София, аз се стараех да надзърна зад твоите „стъклени мъниста“ и да те видя не тъй далечен и непристъпен, както те бях запомнил. Уви, мой драгий Николай, ти се пазиш като една сърна, която се мярка, освен да възбуди едно копнене.

Затова винаги, когато си мисля за тебе, аз стоя пред едно недоумение — и сладко, и неразагадано. И цялото ми същество е готово да се закъдне, че те обичам, може би повече от всички други.

Аз зная как ти ще четеш това писмо. През ума ти ще мине недоверие, после устните ти ще се свият в известната твоя усмивка, която еднакво получават всички хора и „стъклените мъниста“ ще гледат все тъй чуждо и далече — сякаш починали някое неписано стихотворение. Защото ти нанстина най-малко обичаш, тъй както обичат другите: буднично и тривиално.

И, не повярвал нито стотна от това, което ти пиша, ти ще ми отговориш все пак с избрани думи — които ще бъдат едно хубаво получено писмо, — но чужди и не живи и искрени.

Пък аз въпреки предговора на Людмиловата книга продължавам да бъда недостатъчно културен и да търся само искреност, за да стопля душата си.⁷

Никола Янев има предвид следния пасаж от предговора на Людмил Стоянов към книгата му „Видения на кръстопът“ (1914): „Цялата тая книга е написана в духа и заветите на Символизма. Аз съм се старал, доколкото ми е позволявала моята гордост, да не излизам от рамките на своето самочувствие, но също тъй и да убия в себе си оная искреност, която е тъй присъща на простодушните души.“

Както Симеон Радев се затруднява да разгадае докрай личността на Лилнев и вижда в него нещо „загадъчно“, така и Никола Янев остава с впечатлението, че Лилнев крие от него нещо много съществено и скривено, че той е някакси „далечен и непристъпен“. Но в никакъв случай не бива да се твърди, че Лилнев е нямал нужда от приятели. Неправилно ще се разбира неговата недостъпност, ако се направи заключение, че са му липсвали близки хора, че той към никого не е изпитвал сърдечна привързаност. Неговият живот не протича в абсолютна самонзоляция, той имал своите приятели и неприятели, своите симпатии и антипатии, но при общуването с него се усещало, че той

⁷ ИБКМ, ф. № 719, арх. ед. 343, л. 22.

непапълно изразява себе си, ненапълно се разкрива. Като че ли спотайвал нещо в себе си и това „нещо“ било най-главното и най-съкровеното в него. Това отчасти е свързано с неговата стеснителност, която, както ще видим, се превръща във форма на самозащита, в начин за охраняването на вътрешния му свят. Той или се затварял в себе си, или ставал ироничен само и само да държи настрана тези, които не искар да допуска до себе си. Неговият приятел Георги Дръндаров твърди, че „изобщо с Лилиев мъчно би могъл човек да установи някакви по-интимни отношения“. Анна Каменова от своя страна подчертава, че той бил особено „дискретен, самообвиняващ се, пазещ се най-старателно и от сянката на натрапничеството, отстъпващ пред другите (дори когато не заслужават това), нерешителен, колеблив“. Затова не понасял интимното фамилиарничене и дори към най-близките си хора се отнасял на Вие. К. Гълъбов твърди, че Лилиев до края на живота си запазил привичката да говори на Вие „едва ли не с всички и да ги държи на почетно разстояние от себе си“. Затова, както ще видим след малко, той имал известна склонност да подиграва и неговата едва забележима и тънка ирония понякога ставала доста хаплива.

В своята дълбока същност той бил много добър човек и се отнасял с любов и внимание към близките си хора. Имал вътрешна душевна топлина и бил много чувствителен и жалостив, което личи особено силно от семейната му кореспонденция. И тук му е мястото да споменем за едно тежко обвинение към Лилиев, което без съмнение трябва да отхвърлим, макар самият той да го е поддържал. Става дума за неговата хладност и суровост, за която загатва и Никола Янев. В едно писмо Подвързачов се разкайва, че е ангажирал вниманието му със своите „глупави състояния“, защото Лилиев сам твърдял за себе си, че е „студен човек“, че е „без сърце“ и трудно може да разбере мъките и страданията на другите. Между приятелите той не минавал за сантиментален човек и за тази страна на характера му говорят не между редовете, не с намеци, оставящи място за възражения или съмнения, а съвсем определено и категорично. Те се отнасят към него като към едно забележително явление, но същевременно близостта му понасяли мъчително, защото бил много хладен и сдържан човек. Дори един автор го нарича „велзевул“. Те не усещали неговата човешка топлина и това ги карало да страдат, както е случаят с Никола Янев. Но външно Лилиев се представя не за такъв, както всъщност е бил. Неговата „хладност“ и „студенина“ били маска, която го защищавала от натрапниците. Тук по-прав е Димо Минев, който твърди, че нещо детско се таяло в душата му, че той обичал да съзерцава, да мълчи и да размисля и в такива мигове на унес нашенвал някой музикален стих. В миговете на творческо вдъхновение изглеждал съвсем друг човек, неговият замечтан поглед се прояснявал, от цялото му същество се излъчвала някаква светлина, която разсейвала следите на всякаква коравосърдечност. К. Константинов казва: „Лилиев не бе човек на лесното доверяване, дори — напротив — неговата подчертана любезност и внимание към другите е, както беше у Яворов, само броня, под която най-сигурно крие себе си. Той повече се интересуваше да уз-

нае и да проумее събеседника си, отколкото да му даде нещо от себе си.⁸

К. Константинов е намерил най-точната дума, за да характеризира вътрешната сдържаност и хладност на Лилiev, наричайки ги „брония“ за самозащита. На същото мнение е и Ив. Радославов, който твърди, че Лилiev бил сърдечен и приветлив човек, но много се лъжели ония, които си позволявали „да преминат в тон и отношение, което не е позволено на добре възпитани люде“. В такива случаи те оставали огорчени и засегнати от репликите му, които носели в себе си „жילותа на тънката ирония“ и възбуждали неприязнено отношение към него от страна на събеседниците.

СКРОМНОСТ И ДЕЛИКАТНОСТ

По-непосредственото отношение винаги е свързано с доверието, а „тънката ирония“ говори за известна подозрителност, затрудняваща общуването с хората. Лилiev бил скептик по душа и трудно се представял на първичните си чувства и реакции. Понеже добре владеел себе си и постъпките му били осмислени, това го правело много деликатен, даже прекалено деликатен в отношенията с хората. Тази деликатност също била едно от средствата за самозащита: тя се долавяла в жеста, в израза, в гласа, в движенията, във всичко, което може да скрие личността на поета. Лилiev като че ли се стеснявал от своите жестове и постъпки, боял се да не би те да се сторят на околните твърде неочаквани и необмислени и се стараел колкото е възможно да останат незабелязани. Затова между хората се чувствувал добре само тогава, когато можел да мълчи. И бил способен да мълчи цели часове, седейки неподвижно, внимателно вслушвайки се в разговорите, наблюдавайки хората със своите „безизразни“, „стъклени“ очи. Тогава неговото лице изглеждало не само изморено, но и безжизнено. В погледа му се долавяла безнадеждна, вечно разяждаща мъка. В такива мигове имал вид на човек, който не търси наслаждение и упование в земния живот, а е застанал над всичко „буднично и тривиално“. Когато ставало дума за нещо, което обичал, той се оживявал, огънче проблясвало в дълбочината на очите му, умна, изразителна усмивка се разливала по цялото му лице.

Прекалената му сдържаност не позволявала в отношенията му към хората да вземат връх силните жизнени пориви, той винаги владеел себе си и не бил в състояние да се забрави. Лилiev не е от хората, които говорят патетично, той не можел да понася приповдигнатите фрази и особено когато те са казани по негов адрес. Тържествените думи за признателност към неговия талант той буквално не понасял. На всеки ентузиазъм отговарял със скептична усмивка и в този смисъл бил много странен човек, дори особняк. Необикновено тънък, така нежен в своите стихове, така умеещ да цени изяществото, той не можел да победи в себе си стеснителността пред патетичните чувства и приповдигнатите думи. Сдържан в отношенията си, съсредоточен в себе си, той насочвал своите чувства само към онези, които имали над него по-особено право. Големия запас от любов, която носел в

⁸ Димчо Дебелязов, Николай Лилiev, Георги Райчев в спомените на съвременниците си, 274—275.

себе си, не разпилявал напразно, а го пазел най-вече за беззащитните и неукрепналите в живота, на които е готов винаги да подаде ръка. Колкото сдържан е към едни, толкова щедър е към други. Колкото хладен и чужд е за едни, толкова вътрешно отзивчив е за други. На него са присъщи естествените човешки чувства, но водел борба с всяка нечиста мисъл в себе си. Най-често непреодолима стеснителност сковавала цялото му същество, но в тази стеснителност не се долавяло болезненото самолюбие на недоволния от себе си човек, а била израз на вътрешната му сериозност, на неговото чувство за собствено достойнство и независимост, на неговото развито самосъзнание, че истинският поет трябва да стои по-далече от врявата на живота.

Могат да се посочат много примери за неговата „пословична скромност“ и „деликатност“. За Анна Подвързачова той е „пословично стеснителен човек, който, като го черпеха с кафе, ставаше и си измиваше чашата“. Той не обича да притеснява хората със своето присъствие, смущавало го всяко по-специално внимание към него, живеел с чувството, че не е за пред хората, сам се наричал „тутманик“ и все се дърпал, когато го карали да отиде някъде, където ще има повече хора. Петко Стайнов казва, че Лилиев не можел да си намери сам работа в София, „защото бе много свит, т. е. „утик“ (както казва народът — „тутманик“, както се нарича сам той)“.

Понеже не обичал да бие на очи и искал да остане незабелязан за околните, той никога не сядал на първата редица, давал път на другите — нека те да се настанят преди него. И за да не прави впечатление с присъствието си, отивал на събранията по-рано, заемал тихо своето място и търпеливо чакал да се настанят останалите, предпочитал той да чака, а не него да чакат.

Прекалената стеснителност е свързана с известна несръчност и неловкост във външното поведение. Лилиев бил някакъв скован в движенията си. Той често се спъввал, като вървял, изпускарал предметите, които носел, буквално не знаел как да държи ръцете си, когато е на гости, все ще закачи нещо с тях, а това още повече засилвало неговата стеснителност. Той като че ли се стеснявал, че това са ръце на поет, създали толкова нежни стихове. Затова предпочитал да пише с малко моливче, което от неудобство постоянно гризъл. Трудно е да се повярва, че с малко моливче, скрито между пръстите му, е създавал толкова свършени стихове. Неговият почерк е рядко четлив и красив. Този, който е успял да надзърне в неговите архиви, не може да не се възхити от калиграфически безупречно изписаните оригинали, от чистите страници с равен почерк и отчетливо изписани букви.

Веднага възниква въпросът: защо Лилиев не е оставил след себе си никакви стихотворни ръкописи, които да ни подсказват начина на неговата работа? Защото първото условие на завършеното произведение е правилото, че читателят трябва да повярва, че стихотворението е създадено на прима виста, че е изградено изведнъж, че всяка мисъл в него е родена не произволно, без никакво напрежение, само по себе си, без принудителни усилия. Всякакви опосредствувачи звена, които са послужили за неговата подготовка или за окончателна редакция, всички поправки трябва да останат за читателя незабелязани. Трябва да се съжالياва много, че Лилиев не ни е оставил свои авторски поправки и редакции, но това е от уважение към читателите, които според него не бива да съпреживяват мъките на творчеството. Както е неприятно да се види как талантливият оратор крие в чекмеджето

антитезите и блестящите обрати, така е неприятно да влезем в кухнята на поета, да ровим в неговите чекмеджета, да сравняваме ръкописите му и да го лишаваме от най-съкровениите му тайни. Лилиев е отделил достатъчно много време, за да доработва стиховете си и това доработване при по-сложна мисъл като неговата се постигало с голям труд, който той искал да остане незабелязан за външните хора.

За един толкова стеснителен човек като Лилиев най-мъчителният момент в живота му ще бъде показването в обществото, отличаването му с някаква награда. Във връзка със седемдесетгодишнината си той получава орден. На церемонията поради служебните си задължения присъства и Борис Делчев. Ето как Лилиев изглеждал в този момент: „Той имаше вид на човек, изтръгнат от един друг свят и доведен там, сред земни хора със земни вълнения, за да му се засвидетелствува едно според него незаслужено внимание. Затова за разлика от всички други, които бях наблюдавал, той не изпитваше нито радост, нито равнодушие, нито някаква мълчалива неудовлетвореност, а леко прикрит смут на стеснителен човек — смут от това, че трябваше да приеме нещо, което не му се дължи и може би не се отнася до него. „Мили хора — говореха умолително очите му, — защо смушавате моя свят, защо ме обременявате с незаслужена чест.“⁹

Скромността на духа не е нещо, което може да се постигне въз основа на някакви абстрактни принципи. Ако някой ви каже, че даден поет е решил да стане скромен, защото в определен момент е съзнал тази потребност, не му вярвайте. Скромността е органическо състояние на личността, тя е нейната вътрешна същност. Лилиев е скромен човек не защото решава да бъде такъв, за да стане по-привлекателен, а защото неговата вътрешна същност е такава. Той няма нужда от юбилейни фанфари, те са му органически чужди и не може да ги понася. Не му е нужен барабанен шум, за да разбере кой е той. Неговият приятел Крум Кънчев споделя: „Никога той не желасше да чуе и да понесе похвала или дори само одобрителна дума за себе си — невероятно скромен, пословично строг към себе си, готов да „потъне във земя“, когато става дума за него, за неговите стихове, за неговите заслуги.“¹⁰ Друг негов приятел, Ангел Ангелов, също потвърждава: „Ако е вярно, че няма истинско дарование без скромност, животът на Лилиев най-добре го потвърждава. Нищо не го засягаше така болезнено, както изтъкването на личността му и похвалите по негов адрес. Тогава той реагираше — единствените моменти, когато съм го виждал ядосан. Спомням си няколко такива случая. В един от тях негов близък го представи на свой познат с думите: „Да ви запозная с поета Лилиев.“ Николай бе тъй засегнат в най-невралгичната точка на характера си, че след като новодошлият се отдалечи от групата, каза: „Моля ви друг път да не си позволявате подобно нещо.“¹¹

Никак не е трудно да се предположи, че един толкова скромен човек ще бъде чужд на всякакъв деспотизъм в отношенията си с хората. Когато се налагало да вземе някакво решение, той си служел с уговорки: „Сигурно вие сте прав“; „Може би аз греша“; „Навярно се лъжа“; „Може би искате да кажете това и това“; „Според мен имате право —

⁹ Борис Делчев. Познавах тези хора. С., 1968, с. 216.

¹⁰ Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Георги Райчев в спомените на съвременниците си, с. 328.

¹¹ Пак там, с. 287.

така е“; „Да, съгласен съм с вас“ и т. н. Лилиев не желаел да влиза в остри спорове, не обичал да изостря разногласията между спорешите страни, търсел общото, което сближава хората. Той не обичал да вдига шум около себе си, а камо ли да предизвиква сензация около името си. Искал колкото е възможно да бъде в сянка, да бъде незабелязан, да не бие на очи, да не говорят за него. В спомените за него никъде няма да срещнете фразите: „Лилиев е казал това и това“, „Лилиев е осъдил“, „Лилиев е заповядал“. Той избягва всичко, което изисква твърда решимост на действията, за което е необходима енергична воля, което налага война на мненията, когато не са пренебрегнати никакви средства. Надарен с изтъчнена поетическа душа, съзерцател и мечтател по природа, той не може да понася нищо грубо, вулгарно, нищо, което напомня за физическа сила.

Но когато говорим за неговата стеснителност и деликатност, не бива да се остава с впечатлението, че е бил слаб човек, който винаги отстъпва, само и само да не се главоболи. Всъщност е бил много волева натура и се заричал за различни неща в живота. „У човека изобщо най-ценно качество е характерът — отговаря той на Петко Тихолов. — На него са подчинени всичките ни мисли и чувства. И у поета аз търся преди всичко висока нравственост, каквато Гьоте намира у Шилер.“¹²

Твърдостта на неговия характер можем да си обясним с факта, че той искал да получи от живота твърде малко, но желаел да получи най-същественото, а именно — да остане верен на себе си и да бъде вътрешно свободен. Той не бил способен на всеки двадесет и четири часа да сменя убежденията си, благоразумно да преминва в отсрещния лагер, да търси лесната изгода. Всички тези особености на характера му Ангел Каралийчев изразява много точно и вярно с една фраза: „Той беше много деликатен човек и никога не докосваше цветето, за да не му капнат ония росни капчици, които отразяват ведростите небеса.“

ТЪРПЕЛИВОСТ И ТОЛЕРАНТНОСТ

Когато се налагало, Лилиев можел мъжествено да търпи и неговата търпеливост си вършела работата. След излизането на втората му стихосбирка „Лунни петна“ (1922) споровете около името му се разгарят и той решава да се отдръпне от поезията. Приятелите му продължавали да действуват, така че той нямало нужда да се намесва в разгорещените битки. При цялото си старание да открием някоя критически редове по адрес на неговите противници, с едно-две изключения, не успяхме. Лилиев много добре отчита за себе си този момент, когато му се налагало да мълчи и умее да мълчи дълго време, а по някои въпроси и за цял живот. Специално наблягаме на тази страна на неговия характер, защото тя ни дава възможност да видим човека, който умее да изчака и да си дава вид, че нищо не го засяга.

Тук ще направим, да се надяваме, необходимо отклонение, за да запознаем читателите с един характерен епизод от живота на Лилиев. През 1925 г. във в. „Развигор“ излиза статията на Атанас Далчев и Димитър Пантелесев „Мъртва поезия“. Това е може би най-отрица-

¹² Петко Тихолов. Николай Лилиев — срещи и разговори. С., 1962, с. 46.

телната оценка, която Лилиев е получавал от критиката. В нея не му се признават дори и елементарни качества на поет. Според авторите на „Мъртва поезия“ Лилиев и неговите ученици имат „крайно небрежно и непростително отношение“ към думите, те виждат само тяхната външна, звукова страна, не се интересуват от техния смисъл и образно съдържание, а се вълнуват дали са красиви и може ли да се получи звукопис: „Думата у тях е разложена на букви, гласни и съгласни“ и затова те предпочитали известни думи, които ограничавали речника им. „На това небрежно отнасяне на речта — продължават авторите — се дължи още мъглявостта на образ и мисъл. Образите на Лилиев и неговите ученици се изграждат от думи, които взаимно се отричат. Стиховете им са претоварени с неуместни метафори, губят простота и предметност. На едно и също нещо се приписват няколко несъвместими признака и образът се разрушава. При това образите стоят уединено, сами за себе си; читателят не разбира каква е връзката между един и друг. Липсва оная връв, която би ги съединила, липсва една художествена идея, която те да отразят и към която да бъдат насочени. Затова тук думите са подчинени само на ритъма, но не и на някаква мисъл. Резултатът от всичко това в поезията на Лилиев и неговите събратя е, разбира се, един куп безсмислици.“¹³

В статията си „След Лилиев“ Георги Константинов твърди тъкмо обратното: традицията, която създадоха българските символисти и на първо място Лилиев, е много добра, тяхната поезика се отличава с голяма изисканост към думата и фразата и затова днешната българска лирика е лилиевска: „Лилиев създава нейния стил, характерни за който са морална съдържаност и изисканост на виденията.“ От неговия стих са били зависими не само Стубел, Иван Хаджихристов, Иван Мирчев и Вежен, но и Димитър Пантелеев, Никола Фурнаджиев, Славчо Красински и дори Дзивгов. От Лилиев те усвояват ритмичното многообразие и музикалността на българското слово. Неговите опити са повлияли на десетки поети след войната.“¹⁴

В полемичното си увлечение Г. Константинов надценява влиянието на Лилиев, но това, което иска да подчертае, е, че поезията му оставя трайни следи в нашата литература и с него е трябвало да се съобразяват не само тези, които го приемат, но и онези, които го отричат. Не бива поезията на Лилиев да се канонизира, а творчески да се продължава.

Атанас Далчев веднага реагира на тази статия на Г. Константинов с репликата „Един защитник на Лилиев“, в която го обвинява в роднински пристрастия¹⁵.

Когато се води тази полемика между Г. Константинов и Далчев, Лилиев е във Варна. Г. Константинов го информира как се посреща неговата статия, какви са отзивите за нея. „Далчев е написал във „Философски преглед“ статия за нашата лирика, която както винаги е забъркана и зла“ — подчертава той¹⁶.

Едва излязла статията „След Лилиев“, Г. Константинов му пише на 24 октомври 1933 г.: „Получихте ли „Златорог“ и четохте ли моята

¹³ Развигор, 13 юли, 1925.

¹⁴ Златорог, 1933, кн. 8, 354—355.

¹⁵ Литературен глас, бр. 207, 5 ноември 1933.

¹⁶ Става дума за статията на Атанас Далчев „Размишления върху българската лирика след войната“ — Философски преглед, 1933, кн. 4.

статия? Тук тя извиква известно възмущение. Доста от моите приятели не са съгласни с някои „основни мои възгледи“. Така каза единият от тях, но когато го запитях с кои именно „възгледи“ не е съгласен, не можа или не пожела да ми каже. Аз сам зная, че всяка обща статия може някъде да преувеличи или да намали някои неща, но ми се струва, че в случая аз греша най-малко.“

За какво по-конкретно става дума, може да се разбере от друго писмо на Г. Константинов до Лилиев от 6 ноември 1933 г.: „Моята статия също вдигна много шум. Всички, чиито имена са поместени в нея, са недоволни. Само г. г. Дзивгов и Вежен ми благодариха. Има хора обаче, и то умни, които са харесали доста тая статия. Цанев, който разбира от поезия „от тук до там“, говорил нещо против мои „принципни схващания“. Толкова по-зле за него. Мен лично той направил възражение за Дзивгов: „Това“ не било поезия. Тъй мисли и г. Йовков, който се чуди на дързостта ми да споменавам „такива имена“...“

Далчев написа една мръсна статия, на която аз сигурно ще отговоря с няколко реда. Вие схващате ли, че с последната си статия аз отричам онова, което съм писал за туй магаре по-рано?“

Любопитно е да видим как се държи Лилиев при това остро сблъскване между Г. Константинов и Ат. Далчев. Той искал на всяка цена да се избегне този спор и веднъж вече избухнал, колкото е възможно по-скоро да се прекрати. Затова внушава на Г. Константинов, че не бива повече да се меси в тази „словесна схватка“, а в писмо до сестра си Божанка от 28 ноември 1933 г. споделя: „Много сте зарадвали Владето, като сте се съгласили с него, че „враговете“ му не трябва да се оставят да приказват каквото си искат. То, горкото, в тия разправи — колкото и скъпо да му струват — чувствава, че живее и расте. Но аз не мисля, че голямото Джоре (Георги Константинов) носи такава войниствена природа и тъкмо затова не искам да вярвам, че една словесна схватка — дори с Ат. Далчев — не се отразява зле на работата му, ако не — на здравето му.“

На по-друго мнение е Г. Константинов: „По въпроса за моя бивш приятел Далчев не сте прав — му пише той. — Трябва да му отговоря, защото иначе мнозина ще останат с убеждението, че моята статия наистина е писана в отговор на неговите недомислия във „Философски преглед“. Освен това: „бележките на този недостоен господин в „Лит. глас“ никак не ме засегнаха, тъй че вашето опасение относно моето здраве остава само като израз на добрите ви чувства, но не и на действителното ми състояние.“

След публикуването на бележките на Далчев в „Литературен глас“ Лилиев отново пише на Божанка: „Казаха ми, че „довчерашният приятел“ на Джоро пак писал нещо във вестника на Д. Б. Митов. За лишен път се убеждавам, че най-добре е да не се занимава човек никога с такива заядливи люде — да не се изравнява с тях и да се дава храна на злобата и лошотията им!“

Ето коя е истинската причина Лилиев да предпочита да стои в сянка и да мълчи. Той не иска да дава храна на заядливите и злобни хора, които чакат всеки удобен момент да се занимават с него. Той не може да приеме твърдението на Г. Константинов, че трябва да се вдига шум в „блатото на злобата и нравствената инертност“, защото не е убеден, че с един такъв шум могат да се изменят нещата към по-добро. Освен това знаел, че всяка похвала, отправена към него, активизирала враговете му и в този смисъл пише на 29 октомври 1933 г. на Божан-

ка: „Навярно си чела статията на Джоржа Константинов в „Златорой“ (Владимир Василев все още ми праща списанието!) — зная, харесала си я, трогнала си се. Не става дума за това. Но той ми приписва заслуги, които едва ли имам — и с туй си печели врагове, от които никой няма нужда.“

Така Лилиев реагира в личната си кореспонденция на отношението на Далчев към поезията му. Никъде, дори и в най-интимните му изповеди, няма да доловите и намек, че неговият начин на мислене и писане е най-добрият, а да не говорим за единственият. Той умеел да се издига над личните си страсти, дори над личните си обиди. Предпочитал да бъде подценяван, отколкото надценяван, само и само да не предизвиква злобата на завистливите хора. Както не умеел да се защитава, така не умеел и да напада. Само от време на време пускал в ход своята „тънка ирония“ и с това се задоволявал. Когато през 1933 г. Атанас Далчев публикува споменатата статия във „Философски преглед“, Лилиев изпраща на Никола Фурнаджиев следното хумористично послание:

*Повярвайте, не ми е никак жал, че
и в Рим от злоба мира няма Далчев
и че наскоро Жорж — Асен Дзивгов
ще дири сам Христовата любов
в града на градовете, у Паризу,
утеха е за мене, че поне
ще се намери някъде наблизу
за нашата досада кафене,
където ние двама с Коля
ще пиеме и псуваме на воля.*

Все пак на какво се дължи тази толерантност на Лилиев? На този въпрос самият той дава отговор. По повод статията на Людмил Стоянов в „Хиперион“ (1923) на 28 октомври 1923 г. пише от Мюнхен на сестра си Божанка: „Четох статията на Людмил Стоянов. Може и той да има право. И ти навярно си я прочела и си се ядосала дори. Напрасно си хабила нервите! Ако има нещо ценно в туй що съм написал или в туй, което ще напиша, то ще се запази и остане, каквато и да бъде преценката на съвременниците. По-странно е, че аз не съм доволен от своите работи. Но да оставим това настрана! Да не говорим за „белите кахъри“.“

Лилиев предпочитал кабинетната тишина и незабележимост, вместо да разпалва страстите около себе си. Той вярвал, че ако е създадено нещо ценно, „то ще се запази и остане, каквато и да бъде преценката на съвременниците“. Ние не можем да си го представим като воин на бойното поле, сражаващ се за себе си. Той се възхищавал от подвизите на поети като Гео Милев, но се отнасял към тях с известно страхопочитание и като хора от друга епоха. Това, което най-много го привлича, е нежната чувствителност, меланхолията, преживяванията без бури и горещи страсти, изтънчената красота, лишена от външен блясък и брутална сила. Затова той не бързал да се утвърждава в живота и спокойно чакал да настъпи неговото време. Той цитира една мисъл на Рилке, която добре го разкрива: „А, стиховете... с тях се върши толкова малко, когато се пишат рано. Би трябвало да се чака, да се събира сладост и мисъл цял живот, ако може цял дълъг живот, и тогава, почти на заник, може би ще се напишат десет реда, които са губави. Защото стиховете не са, както мислят хората, чувства (на мла-

дост още човек ги има) — а опити. За да пишеш стихове, трябва да си видял много градове, хора, неща.“ И още нещо: „Не стигат само спомените: ако са много, трябва да ги забравиш; трябва търпеливо да чакаш, докато отново се върнат. Защото това не са още спомени. Само след като се превърнат у нас в кръв, поглед и движение, след като станат безименни, неделими от самите нас, само тогава може да се случи, в един много странен час, първата дума да възстане сред тях и да се излее.“¹⁷

Цялото поетическо развитие на Лилиев показва, че той е можел с години да чака „тоя много странен час“ и отново да се появи на сцената. Години наред той го чакаше и след смъртта си, докато напоследък интересът към неговата личност и поезия все повече и повече нараства. Очевидно е, че времето работи за него, а не против него и колкото повече се отдалечава от нас, толкова повече значението му се увеличава.

ТЪНКА ИРОНИЯ

Дотук на няколко места ставаше дума за неговата „тънка ирония“, която играе важна роля в отношенията му с хората. В едно писмо до него Петко Атанасов изразява дълбокото си смущение от тази му ироничност: „Твоята тънка ирония ме е плашила досега да ти напиша дълго писмо, макар че страшно много съм искал именно с тебе да разменя мисли по много работи. Нямам обаче куража и ще остане, когато се видим да се разговорим.“

Лилиев умеел да иронизира, лекичко да се надсмива над хорските слабости, но в същото време лекичко да се надсмива и над себе си. Когато Христо Радевски разговорял с него, винаги усещал една „спортанна ирония“ към себе си и това затруднявало разговорите им:

— Какво прави музата? — питал Лилиев.

Докато почна да усуквам отговора си, той делово продължава:

— От вас се чака да напишете българския „Горе от ума“, да създадете съвременния Чацки.

— Вие — отвръщал му вече засегнат Радевски, — се подигравате с мене и унижавате Грибоедова.

— Не, драги поете — продължавал сериозно и сякаш поверително той, — не се подигравам. Човек, който пише басни, може да създаде Чацки. Пътищата на изкуството са неведоми...“¹⁸

Дори обръщението на Лилиев „драги поете“ звучало като „иронична ласка“, която в едно и също време е форма на вежливост, а от друга страна — отплата за тази му вежливост. Лилиев обичал да иронизира събеседниците си, дори когато те се отнасяли към него с уважение. Подобна ироничност придобива най-неочаквани обрати и може по косвен начин да нанася тежки удари. Да не цениш поета в себе си, означава, че даваш да се разбере колко евтино цениш и поета, с когото разговоряш. Ако аз така снизходително се отнасям към собственото си творчество, то съдете колко лесно ми е да отхвърля и вашето творчество. Ако аз съм толкова скептично настроен към собствената си поетическа персона, то предполагайте какво отношение мога да имам и

¹⁷ Николай Лилиев. Съчинения в три тома. Т. 3. С., 1964, с. 240.

¹⁸ Христо Радевски. Живи като живите. С., 1972, 41—42.

към вашата персона. Самият Лилиев разказвал как след като Г. Кои-
стантинов го нарекъл „съвършен поет“, Георги Бакалов го срещнал на
улицата и го поздравил с „миросването“, а Лилиев иронично се усмих-
нал: „Да, съвършен поет.“

Затова онези, които не го познавали, можели да си помислят,
че неговата ирония е израз на предизвикателно високомерие, зад което
се крие дълбоко спотаена обида от хората и от света, някаква затаена
злоба, очакваща удобния момент да излезе на повърхността. Неговият
събеседник можел да си помисли, че това са капризи на характера,
по поведението на Лилиев имало друго название, защото той се отнасял
към себе си по същия начин, както и към околните. Най-напред той
пронизирал поета в себе си, не му давал възможност да надигне глава,
да се покаже пред света, подкопавал самочувствието му, понижавал не-
говата цена. В неговата уста думата „поет“, която винаги поставя в
кавички, звучи по особен начин и придобива по-особен смисъл. Истин-
ските поети са редки единици, те са изключение, а той е един от мно-
гото. „Не мисля, че това, което съм „постигнал“ в поезията — пояснява
той на Петко Тихолов, — ми дава право да се наричам „поет“, и за-
това, види се, никога не съм си позволявал да търся въздействието на
чуждата култура и литература върху своето творчество.“ Или: „Околна-
та действителност по-скоро е потискала самочувствието на „автори“ ка-
то мене, отколкото да им е давала крила. И това е напълно естествено.“¹⁹

Обикновено иронията си служи с две оръжия — едното е енергич-
но и нападателно, другото е по-леко, макар да е също така опасно. То-
ва са леката насмешка и уж безобидното подмятане. Лилиев предпочита
второто оръжие, то повече съответствува на неговата природа, защото
няма вероломен характер. Ироничните си фрази той изрича така, меж-
ду другото, без критически уговорки и дребнава ехидност. Неговата
ирония е повече скрита в думите и затова той обича стихотворните
каламбури.

И смехът на Лилиев е като иронията му — не злостен, не веро-
ломен, не примитивен, а наситен с изтънчена и умна проникателност.
Той обичал да се смее тихичко, по-често се усмихвал с типичната ли-
лиевска усмивка, която се разливала по цялото му лице. Когато искал
да закачи някого и да го подиграе, той не го нападал в упор, а пускал
тънките си стрели отдалече и те някак неусетно и безболезнено попа-
дали в целта.

„Иронията е радост на мъдростта“ — казва Анатол Франс. Мъд-
ростта по същество е печална и би била твърде мрачна без иронията.
Тя прикривала постоянната тъга, която носел в себе си Лилиев.
Ако на някого му е било трудно „весело да живее“ в България, това
бил Лилиев. Неговата „тънка ирония“ заглушавала някакви по-дъл-
боки настроения и по-особени усещания в него, които искал да останат
незабелязани от околните.

ЩЕДРОСТ

Не е трудно да се предположи, че човек като Лилиев изцяло ще
се раздава на хората. Това е много важно обстоятелство за
изясняването на неговата личност. Той е не само „естетична“, но

¹⁹ Петко Тихолов. Николай Лилиев — срещи и разговори. С., 1962, с. 34.

и „етична“ личност. Както подчертава Димо Минев, той мразел сплетните и любопитството му към събеседника не било подхранвано от жажда за новини, а от желанието да помогне с нещо. Лилиев е изключително услужлив човек и тази му услужливост се проявява при всяка стъпка в живота му. В неговия архив се пазят много писма и бележки от видни наши писатели и културни дейци, които го молят да ги снабди с гратисни билети за поредното представление. Георги Караславов казва, че не познава друг български писател, който така да се самораздава като Лилиев. Той бил така устроен, че да прави добрини на другите, без да очаква някаква отплата от хората. Той е „безсребърник“ и няма нищо чудно, че в житейските му връзки всеки можел да го измами. Преди всичко, кой откъдето идел, искал от него пари, и понеже не можел да отказва, често оставал без стотинка в джоба си. Тази му душевна щедрост се дължи както на неговата добротата, така и на неспособността му да цени парите като средство за съществуване. В неговия живот вещите не играят никаква роля, той не бил роб на оскъдното си имущество. Той не се чувствувал добре в шумното море на делничните вълнения, на всекидневните боричкания и тревоги. Самотен, непрактичен, понякога като дете безпомощен, той излъчвал духовна чистота.

Когато през 1932 г. заминава на работа във Варна, неговият приятел Никола Михов го съветва: „Ще получаваш и добро възнаграждение и като габровец, мисля, излишните пари да пращаш на мене да ти ги пазя, т. е. да ги давам в една банка на твоё име, защото иначе хората ти вземат парите от ръцете ти. Добре ли го рекох?“²⁰ Тази щедрост особено силно се откроява в грижите, които проявява към децата на близките си и към безпомощните си лели. Основна тема на писмата му до Божанка от Варна е — здрави ли са децата, добре ли са облечени, учат ли? На 2 март 1934 г. той пише на Божанка: „Нали пазите Елито? Цветанка трябва да внимава — да не стои с нея прекалено много в ливадата! Весето и Джорето здрави ли са?“ После продължава: „Дано си писала вече на лелини. И аз се готвя да им се обадя тия дни. Здрави ли са те? Или и ти нищо не си чула за тях. При тях трябва да е по-топло дори, отколкото във Варна. Ако се задържи така — виж че са почнали да цъфтят бадемите на „Аязмото“.“

Като дете се радва, когато купи някой подарък за децата: „Елито трябва да се радва много на снега. Аз съм му приготвил шапка, дрешки, шалче, калци — светлозелени („резеда“ — дано прилича тоя цвят по-много на нея, отколкото на майка ѝ). За Весето, за Милето, за тебе — чорапи, за големия Джоро, за Славча, за Джорето, дори за Владимир Василев (само защото може да се радва детски и на най-скромния подарък) — също чорапи. (Екимов избирал, божем, от най-хубавата си стока!)“

Съвсем напразни били съветите на Никола Михов за пестене. Лилиев обичал да се самораздава и това е едно от големите му удоволствия в живота. Той е много грижовен човек, непрекъснато се безпокои за близките си хора и не може да се примири с мисълта, че в дадения момент не може да им помогне с нещо. Той дори преувеличаваше заплашващите ги опасности: „Мила почна вече да плаши Елито с трагичните си викове? Щом толкова вилнее да става актриса, да гледа да уплаши ония в театъра, но не на думи, както изглежда да е, а със

²⁰ НБКМ, Ф. № 719, арх. ед. 235, л. 17.

смислени дела! И все пак, много по-разумно е да четете логика — поне ще научи нещо, колкото и излишно да е всяко познание! (Който умножава знания, умножава печал“). За малкото Джоре е много рано още да се напомни тая мъдрост: тъкмо сега да събира плодове, та когато един ден изгладнее — да има с какво да се храни!“

Хората, които го познават само от поезията му, трудно могат да допуснат, че този човек, който бяга от всичко „буднично и тривиално“, както се изразява Никола Янев, всъщност е бил много грижовен. Лилив дълбоко се вживява в ролята си на наставник и не пропуска всеки отдал му се случай да съветва: „Хубаво ще бъде — *най-напред* за самия Джоро, ако *най-сетне* почне да четете уроците. Хубаво ще бъде и за тебе, Божанке, и за Минча. Щом Джоро се труди, и вие по-спокойно ще почнете да гледате на бъдещето. Нека той знае добре това, което учат — хубавите бележки сами ще кацат в тефтерчето му, като гълъбите. . . Дано и лелини останат доволни от него.“ Особено приятно му става, когато получи радостна вест за някое от децата: „Много ми стана драго, че Джорето, за голяма радост на Минча престанал „да рипа“ и вземал участие в клас. Уверен съм, че все още не е поканил Румена чрез Г. Цанев да си прибере двата гълъба. Непременно да каже на Цанев за гълъбите! Да не забрави! Да не забрави да ми пише и той няколко думи! Защо само ти, Божанке, се обаждаш! И Милето ли като Весето, е много заета с къщна работа? — Изглежда, че само ние с тебе сме по-свободни, та пишем по-редовно. И хубаво правим, дори да не сме дотам свободни, че пишем поне веднъж в седмицата! Сега например те чакам ти да ми пишеш, след като поздравяш цялата къща и поканиш и другите да се обадят. Нали няма да забравиш?“

Лилиев е трогателно грижовен не само към децата, но и към повъзрастните хора и много се вълнува за тяхното здраве: „Хубаво прави Минчо, че се разхожда, но, мисля си, като ходи с изтърканите си галоши, дали няма да се хлъзне някъде и да падне! Виж, да бягаме ние с тебе на негово място, бездруго щяхме да направим и това чудо. На всеки случай, не вярвам Минчо да забравя бастона, когато излиза от къщи. Ако питаш за мене, аз съм с нови галоши вече, тъй че Джорето би могло спокойно да носи миналогодешните — няма защо да му се караш и да не му позволяваш „да припари“ край тях! Щом е свикнал да четете и не мисли да домъква за Коледа бележник с двойки — той ще заслужи и друг подарък — стига да сме живи и здрави, та да се видим.“

Негова постоянна грижа са и лелите от Стара Загора: „Писах им преди няколко дни, и се надявам да ми пишат вече. Дано са здрави!“ Той не забравя да благодари на Иван Мирчев за специалното внимание, което проявява към тях: „И лелини ми бяха писали, че са ходили у вас. Благодаря и на тебе, и на г-жа Мирчева, че ги посрещате добре. Кажете им да не се грижат толкова за мене, а да мислят и за своето здраве.“ Пак до Иван Мирчев: „Вчера ти пратих 500 лв. — навярно си ги пратил на лелини, а аз мога да ти благодаря само за услугата.“

Никак не е случайна тази душевна щедрост, която Лилиев проявява към децата, към беззащитните жени, към безпомощните стари хора. Той остава сирак, израства без баща, твърде рано загубва и майка си. Преминава през тежки изпитания в живота и много добре знае колко необходимо е навреме да се подаде ръка за помощ или

да се каже някоя нежна дума за утеха. Но и той никога не е бил лишаван през живота си от вниманието и грижите на своите близки. Не само за сестра си Божанка, но и за лелите си той е бил гордост и затова те много се вълнували за всичко, свързано с живота му. Това никак не е било малко. Когато му се налагало да замине някъде за по-дълго време, което често се случва, те особено се вълнуват от всяка раздяла. „Какво ще каже Николай?“, „Какво ще помисли Николай?“, „Как ще се отнесе към това Николай?“ — са думите, които се превръщали в обединително звено. Неговите литературни успехи и неуспехи намират трогателно разбиране и всички членове на семейството.

В отношението на Лилиев към близките му се натъкваме на една много съществена особеност на неговия характер, за която трудно можем да се сетим от поезията му. Както виждаме, той се пристрастява към прозаическите факти от живота и много подробно ги споделя с близките си. Той обича да ги запознава с делничното си битие и намира за необходимо да им съобщава за всичко случило се с него през деня. От друга страна, много държи да знае какво правят те, как живеят, имат ли нужда от нещо и искрено се радва, когато му се отдава възможност да им послужи. Лилиев искал да чувствава, че е необходим на близките си, че те имат нужда от него и когато трябва, веднага може да се притече на помощ. Прозаичните факти и събития събуждат страстна любов към себе си от страна на такива хора, които искат да бъдат полезни за близките си. Тези факти и събития са истински, те не са измислени и съчинени, взети в цялост, изграждат картината на живота на творческата личност. За такива хора като Лилиев любовта към човека се превръща в любов към делничната, към „тривиалната“, към „будничната“ действителност.

Може би това е най-парадоксалният момент от творческата личност на Лилиев. Като поет той иска на всяка цена да избяга от прозата на живота, да се издигне над битовите анекдоти. Във всекидневното му битие го виждаме като обикновен човек, който изпитва особена радост от новите си галоши или от дръвцата, които си е набавил за зимуване. Затова трудно можем да преминем от делничното му битие към поезията му, трябва специално да преустроим вниманието си, за да можем да я възприемаме. Тя е пречистена, тя е съвсем дестилирана.

ЧУВСТВОТО ЗА ДЪЛГ

На 5 ноември 1933 г. Лилиев пише на Димитър Караджов в Стара Загора: „Мисля, че Ви разбирам малко, драги Митьо Караджов: целият ми живот изтече в това развоение между дълг и нещо друго, което би могло да се превърне в действителност, а е останало — мечта. И затова съм гледал по-скоро да скъсам с едното — с училището, канцеларията, казармата — и да принадлежа на другото, доколкото мога, разбира се. Както виждате, и досега не съм успял. Преподавам на хора млади, което би било достатъчно да се осмисли едно човешко съществуване, ако не беше тая мисъл, че някъде другаде би трябвало да посветиш своите мисли, своя опит, своя възторг.“

Поводът за това писмо е много конкретен и е твърде показателен. По това време Лилиев е учител във Варна и много се тормози от положението, че неговите „студенти“ са твърде „безгрижни“, „нехайни“,

„разпуснати“. На 19 декември 1933 г. той се оплаква на Иван Мирчев: „Ще попиташ за мен — жив съм още; ако върша нещо, то е все за другите — и нищо за себе си; разбрах, че и учителството не е за мене — най-често ме ядосват тия господа „студенти“, които не само не учат, но дори и не слушат какво им се говори.“ Затова ли се е готвил толкова години, за да пилее на вятъра знанията си, приближавайки петдесетата си година? Вече е сменил няколко професии: счетоводство, коректорство, преводачество, редакторство и никъде не се е чувствувал добре. Понякога мечтаел изцяло да се отдаде на поетическа дейност, но до този момент не успял да реализира мечтите си. На всичко друго той гледа като на „дълг“, а поетическата си дейност упражнява между другото. В автобиографията си Лилиев на няколко пъти споменава, че искал да избяга от „канцеларщината“, но никога не успял да постигне това. Все му се струвало, че „канцеларската работа“ му пречи да се отдаде на „творческата“. От септември 1924 г. се посвещава на новата си работа като драматург на Народния театър и през 1928 г. решава, че трябва да бъде „освободен от всякакви канцеларски задължения“, но пак не успява. През целия си живот върши „нещо друго“, което няма нищо общо с неговата поетическа дейност. Затова напълно разбираме съвета, който дава на Георги Константинов: „Дано чуждата работа не Ви погълне!... Каквото и да бъде, не бива да се отделяте от своята работа, не бива да си мислите, че за своята работа ще намерите време и после. Това „после“ е нашата смърт! Разбира се, болезнено би било да се пресилваме, ако няма какво да кажем.“

Така се развива животът на Лилиев, че винаги е бил зависим от „чуждата работа“, която изцяло го владее. Г. Константинов е свидетел как д-р Михов, Йордан Йовков, Г. П. Стаматов го молили именно той да им коригира книгите. Г. П. Стаматов дори се възмущавал: „Тази България не можах да я разбера. Чудя се как така един изтънчен поет по цели месеци коригира глупости. Разбирам да не пише, да си стои у дома, да не говори дори с никого, унесен в своите мисли и видения, но и да коригира без нужда, ей тъй, само от приятелство — това не разбирам и никога няма да го проумея!“

Спиридон Казанджиев записва „един типичен разговор“ с Йордан Йовков на 11 февруари 1931 г., при който става дума за конкурса за наградата на Министерството на просветата. Били представени 22 драми и Казанджиев констатирал, че имало известен напредък в самокритичността на авторите, тъй като други години броят на драмите бил много по-голям, само д-р Козаров представял по цяла дузина:

„— Сега — казал Казанджиев — и Лилиев ще си откъхне. Той беше му хванал страха. Носеше му по няколко пиеси наведнъж за прочит и съвет. А Лилиев — нали знаеш какво товарно животно е — никому не може да откаже.“

Йовков мълчи и после казва:
— Къде ходи нашият Лилиев — не се вижда.
— Той затъ напоследък бяга от всички. Тоя човек тъй ще умре един ден като мечка в бърлогата си.

— Само с директора (Владимир Василев) продължава да се среща редовно. По онова време се бяха скарали. Но Николай е с добро сърце и има нужда от команда. Сега са добре. Техните отношения са като на влюбените — всичко могат да си кажат, дори изпитват наслада взаимно да се измъчват; чувствата, които ги свързват,

стават от това още по-здрави. Винаги ме е напушвал смях, кога срещна Лилиева. Най-напред той прави движение, като да се скрие, и понеже това не може да стане, тръгва отворен насреща ти, готов на всичко. Сякаш иска да ти каже — прави каквото искаш, аз съм твоя жертва. И пита: Къде да идем? Като камилата, която ляга, за да я натоварят добре.²¹

Такъв е Николай Лилиев — на никого не може да откаже да направи услуга и опитите му да избяга някъде, за да се освободи от тежките си канцеларски задължения, винаги излизали напразни. На вече споменатия Димитър Караджов между другото пише на 27 януари 1938 г.: „Но какво да се прави? — Изглежда, че много малко хора на земята вършат това, което има да вършат.“

Николай Лилиев принадлежи към тези забележителни личности, за които основен двигател в живота е потребността да служат на някакъв дълг, въз основа на който решават всички проблеми, свързани със своята съдба. Когато проследяваме вътрешното му развитие, имаме чувството, че той непрекъснато се стреми да се хване за нещо по-реално и чрез него да оправдае съществуването си. Имам чувството, че той се страхува да остане насаме със себе си, с измъчващите го проблеми за смисъла на неговия поетически труд. Той смята, че трябва да прави това, което е нужно да прави, а не онова, което му харесва. Непрекъснато единият човек се бори в него с другия — волевият с безволиян съзерцател, деловият е меланхолика, реалистът — с мечтателя. В този смисъл той е интересен случай в нашата литература. На повърхностния наблюдател може да му се стори, че на него му е съвсем безразлично какво върши. Дори той може да бъде обвинен в механично занаятчийство, в бездушен професионализъм. Може да му се стори, че на него му е все едно дали ще коригира, дали ще превежда, дали ще учителствува, дали ще се занимава със счетоводни дела! От гледна точка на ценителите на изкуството това в пълния смисъл на думата е черна работа, дори послушно изпълнение на поръчки. Но за Лилиев всяка културна дейност е важна и еднакво необходима. Той не познава икономията на силите и не се вълнува от избора на тяхното приложение. С какво ще бъде зает в момента, решава жизненият случай. Но този случай винаги му предлага подходящо поле за приложения на творческите му сили. Практическият живот изисква от човека съвсем други качества, които често са противоположни на висшите поетически блянове. Но също така лоша представа имат за Лилиев ония, които мислят, че той се ограничава само с поетическите си видения, че е безпочвен мечтател, който няма нищо общо с жизнените проблеми.

За добросъвестността на Лилиев като работник се разказват истински легенди. Владимир Полянов като директор на Народния театър се опитва да му създаде по-добри условия, за да може да го улесни в преводаческата му дейност. Той му предлага да го освободи от всякакви задължения в театъра, да нареди на прислужниците да не пускат никого при него, дневниците, които водел, да предаде на друго лице. Лилиев любезно го отклонявал и нищо не се получавало. Работата за него била не само социален, но и нравствен проблем, пряко свързан с чувството за дълг. Било му обидно да се поставя над останалите

²¹ Спиридон Казанджиев. Срещи и разговори с Йордан Йовков. С., 1980, с. 57.

хора и от висотата на привилегированото си положение да кара другите да работят за него. За него енекурата е безправствена дейност. За Лилиев Иван Радославов пише, че бил „феноменално трудолюбив, крайно добросъвестен и акуратен. Във всяка работа, която извършва — от най-скромната до най-отговорната.“

Тези, които са имали възможност да работят с него в Института за литература при БАН, свидетелствуват, че от неговата личност се излъчвала своеобразна сила и респектираща нравствена чистота. Неговата изключителна дисциплинираност била умножена с нравствената чистота на тази дисциплинираност. Боню Ангелов пише за него: „На заседанията в института Лилиев винаги идваше 5—10 минути по-рано и със своята блага усмивка и мил, но респектиращ поглед ще заговори с мнозина, интересувайки се от заниманията им, от чисто човешките им тревоги. Този извънредно етичен и дискретен човек притежаваше тънко чувство за хумор и понякога непознаващите го отблизо трудно долавяха същността на неговите деликатни иронични реплики. А какъв изискан стилист бе! Спомням си, когато трябваше да се редактира сборникът със спомени и документи за Иван Вазов по случай стогодишнината от рождението на народния поет. Каква възискателност проявяваше Лилиев към всяка статия в стилово-езиково отношение! Как грижливо поправяше всяка фраза, как намираще най-подходящата дума, за да даде адекватен словесен израз на авторовия замисъл. А с каква добросъвестност посочваше в кавички всяко чуждо мнение, когато пишеше докладите и статите си.“

Когато се запознавах с архива му, се натъкнах на негови доклади във връзка с обсъждани трудове. Той на никого не отказвал помощ, неговата дума тежала и затова са искали да я чуят не само начеващи литератори, но и утвърдени имена. Лилиев буквално се струхува от леката работа. Когато подготвя реферат или статия, старателно проучва всичко, свързано с предмета на своето изследване, води си подробни бележки и едва тогава пристъпва към окончателното оформяне на материала. В том трети на избраните му произведения е включена и статията му „За художествения превод“. За щастие запазени са черновите на тази статия, които многократно надвишават обема на статията. Първо, той внимателно се запознава с историята на проблема, второ, изучава последните теории. До всичко, което се докосва, личи добросъвестността на изследователя, който иска всичко да знае във връзка с интересуващата го проблематика. Лилиев много обича да цитира и да се обляга на авторитетни изказвания, като често пъти избягва да говори за своите лични впечатления. Но той умее да цитира майсторски чуждите мисли, на които се позовава, той ги предлага като свои лични впечатления. Неговата статия „Шестимата великани“, публикувана в „Звено“, е изцяло изградена от цитати, но така умело подбрани, че чрез тях той изразява най-характерното за френските символисти.

Една такава изключителна добросъвестност е характерна за хора, които изпитват известен страх от живота и имат особена нужда да се опрат на някаква дейност — продължителна, упорита, трудна — дейност, която се извършва в успокояващата тишина на кабинета, когато, отпуснал глава на ръцете си, поетът потъва в документа и работи. Такова постоянно напрежение Лилиев смята за истинско средство за поддържане на душевното му равновесие. Утвърдилният се принцип в живота му е да работи, без да нощива, и колкото повече остарявал, тол-

кова повече чувствувал тази потребност. Всяко бездействие за Лилиев е свързано с тежко душевно заболяване.

По-голямата част от своя съзнателен живот той прекарва като драматург в Народния театър. На въпроса на Петко Тихолов каква е неговата поетическа автобиография, той отговаря: „Моята „поетическа биография“ се изчерпва с всекидневното ми посещение на канцеларията в Народния театър.“ За него Михаил Арнаудов казва, че е бил „перманентен секретар“. За съжаление дневникът, който води в продължение на три десетилетия, е изчезнал и това е голяма загуба за нашата култура. Защо Лилиев така изцяло се отдава на тази си дейност, става ясно от благодарственото му слово към колектива на театъра: „Някога — се обръща той към колектива на театъра, — преди да ви срещна, бях обиколил доста редакции и институти и бях изгубил вяра, че мога и аз един ден да намеря някъде „опорна точка“ да се задържа.

При вас първи път се почувствувах у дома си, и макар да сте имали много често основание да бъдете недоволни от мене, ласкавя се да мисля, че винаги, и когато съм грешил, и когато съм имал право, съм бил искрен в преценките си за вашите дела. С тази искреност аз прекарах години между вас и неусетно стигнах до оная тежка възраст, която не ви пожелавам да срещнете като мене: и стари, и глухи.“

В Народния театър Лилиев открива най-сетне търсената от него „опорна точка“, която му е била толкова необходима, за да почувствува известна сигурност в живота си. Той се хваща здраво за тази последна възможност и не я изпуска докрай. Така можем да си обясним и неговата дисциплинираност, която граничи с фанатизъм. За него Славчо Данаилов казва: „В живота си той беше един служител, който служеше за пример. Той като че ли имаше едно желание — да крие и от себе си, и от другите, че е поет. В квартала го знаеха, че той работи в театъра, но какво работи, кой е той, никой не знаеше... Той знаеше, че сутрин трябва да бъде в Народния театър, на обед да се върне в къщи, за да обядва набързо и пак да поеме пътя за Народния театър, за да се прибере късно вечерта за вечеря, за да се затвори в стаята си и да осъмне.“

Лилиев се подчинява на задълженията си в театъра с послушанство на добросъвестен труженик, намирайки удоволствие в изпълнението на всекидневните си задължения. Затова, ако се вгледаме по-внимателно в неговия начин на живот, навсякъде ще открием отпечатъка на педантизъм, чистота и ред. Той усеща голямо наслаждение от самия процес на извършваната дейност, изпитва вътрешно удоволствие от нея, взета като такава. За него да се работи старателно, дисциплинирано, прилежно е основният източник на облагородяващото и животрептящо удоволствие, което крепи човека. Затова не изпитва потребност от отпусък, защото за него бездействието и празното пилеене на време е по-изморително. Отгук също така произтича и вътрешното спокойствие и равновесие на духа, което се налага над многото неприятности на живота.

ДУХОВНА ИЗВИСЕНОСТ

Това, което доминира над всичко останало в неговата личност, е духовната му извисеност. Николай Лилиев като че ли се стеснява от докосването до материалните предмети и преминава покрай тях колкото

е възможно по-предпазливо и по-незабелязано. Той бил заклет вегетарианец и не познавал женските ласки. За неговата духовност много точно се изразява Теодор Траянов пред К. Стефанов: „Удивен съм от духовността, която обитава у физическия човек Лилиев. Изпитвам чувството, че съм пред едно чудо, чудото на чистата духовна красота, която Лилиев магически е успял да отдели от реалността и да я предаде с езика на думите така финно и събливно, както това може да стори душата на един изключително рядък поет. Когато ми е разправял своите сънища, учудвал съм се от способността, от необикновения му дар да пренася светлината на душата си дори в съня върху предметите на реалната действителност. Той сякаш заповядваше на сънищата си в тяхната реализация, както това най-яве прави с бляновете си. Чудна мощ на плътския и духовния човек, чудно спокойна плът.

Алберт Самен, когото Лилиев много обича, не е писал само за себе си стиховете:

Ветрец полъхва над плътта, а тя се усмирява,
и ангелски ръце над нас размахват своята благод.

Николай Лилиев е най-изтънченият поет в българската литература не защото си е поставил за задача да става такъв, а защото тази изтънченост се излъчва от неговото духовно същество и самото му присъствие е било достатъчно за облагородяване атмосферата около него. „Ето — пише той на Боян Пенев от Мюнхен, — с тия неща аз живея. Денем се губя нагоре-надолу, а вечер съм най-често на концерт. На опера и на театър не може да се ходи вече: билетите струват толкова скъпо, че дори по-заможните се не решават да идат. И все пак, аз прескачам понякога до операта: слушах напоследък — преди месец — целият „ринг“ и „Майстер Зилгериге“ правостоящ. Нели съм извършил подвиг — на моята възраст, пет часа прав, как ти се вижда това? Но любовта ми към Вагнер, към „Смъртта на Зигфрид“ (3 действие от „Залезът на боговете“) е голяма — аз не чувствавам умора, поне докато трае...“²²

Движейки се между хората, той като че ли непрекъснато се вслушва в някакъв глас, който иде отвътре. Във всичко, което го заобикаля, той търси красотата, а не бруталната сила. Иван Мешекков много точно го нарича „Беатриче в нашата литература“ и ето какво пише той като негов съвременник: „Самият Лилиев е по чудо оживял между нас, съвременниците — светъл призрак, сам „навестен от печални видения“, на това честито, благословено минало, дето е останала младостта, устремите млади, светлите подemi не само на поета, но на цял български самосъзнал се, вярващ народ-дете... Лилиев е самата жива съвест и светла памет на оня мирен бит и светля дух, губени безвъзвратно в настоящето, защото нашата страна, цялата земя е тръгнала по пътя на материалистическата градска култура.“²³

²² БАН, Ф. № 37, инв. № 2711.

²³ Златогор, 1927, кн. 1, с. 29.